

İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphaneler'e Dair

Hasan YÜKSEL*

Tanıtm

Geliş Tarihi / Received: 01 Şubat 2021 / 01 February 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 01 Mart 2021 / 01 March 2021

(Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır.)

Öz: Bu makalede İsmail E. Erünsal'ın, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane* başlıklı eseri irdelenmiştir.

Orta Çağ İslam dünyasında kitap, Orta Çağ İslam dünyasında kütüphaneler ve Orta Çağ İslam dünyasında kitap üreticileri ve satıcıları gibi üç ana başlık altında sunulan bu araştırma, İslam dünyasının okuma yazma serüvenine dair çarpıcı bilgiler de içermektedir.

İslam medeniyetinin oluşumunun başlangıcında sözlü ve yazılı olmak üzere iki türlü kitap olduğu; yazılı kitabın da rulo, kodeks, yaprak ve cüz(forma) olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Kutsal kitap yazımında Yahudiler rulo,

* **Prof. Dr.** Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas.

E-mail: pirhasan@hotmail.com Orcid: 0000-0003-4522-2806

DOI:10.17932/IAU.TURKLUK.2015.011/turkluk_v07i1006

Hristiyan ve Müslümanlar ise kodeks biçimini tercih etmişlerdir. İslam medeniyetinin ilk kodeks şeklindeki kitabı olan *Kuran-ı Kerim* Habeşçe menşeli *Mushaf* kelimesiyle adlandırılmıştır.

İsmail Erünsal'ın, bu eseri her ne kadar Orta Çağ İslam dünyasında kitap ve kütüphaneleri konu ediniyor ise de, içeriği bakımından İslam'ın eğitim ve öğretim tarihine ışık tutan çok önemli veriler içermektedir. Burada daha çok eserin bu yönü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *İslâm kitap, kütüphane, kitapçılar.*

About the Book and Library in the Islamic World

Abstract:In this article, the work titled '*Book and Library in the Medieval Islamic World*' by İsmail E. Erünsal was examined.

This research study that is presented under three main sub-titles, namely, the book in the medieval Islamic world, the libraries in the medieval Islamic world, and the book producers and sellers in the medieval Islamic world also contains stunning data about the literacy adventure of the Islamic world.

It is discerned that there were two types of books, namely, the verbal and written books, at the beginning of the formation of the Islamic civilization, and the written books were categorized as the bookroll, codex, leaflet, and the booklet (fascicle). In writing the holy books, the Jews used the bookroll whilst the Christians and Muslims preferred the codex format. The Holy Qur'an, the first book of the Islamic civilization in the codex format, was named with the Amharic word *Mus'haf*.

Even if this work of İsmal Erünsal talks about the books and libraries in the medieval Islamic world, it also includes highly significant data that shed light on the education and instruction history of Islam. In this article, the emphasis was placed more on this aspect of the work by İsmal Erünsal.

Keywords: *Book, Library, and Booksellers*

İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar* (2013), *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (2015) ve *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (2018) başlıklı üç muhalled eser ortaya koydu. Burada üçüncüsü üzerinde durulacaktır.

Yazar; Orta Çağ İslam dünyasında kitabın ortaya çıkışı ve gelişmesine dair bizde derli toplu bir çalışma yapılmadı;

Batı'da yapılan araştırmalara da ilgi gösterilmedi, yazma kitap bakımından dünyanın en zengin kütüphaneleri ülkemizde bulunmasına rağmen bu alanın ihmal edildiği serzenişiyile söze başlamaktadır.

Eserin “Giriş” bölümünden sonra, “Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap” (25-315), “Orta Çağ İslam Dünyasında Kütüphaneler” (323-427), “Orta Çağ İslam Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları: Talebeler, Müstemliler, Verrâklar, Müstensihler ve Sahaflar” (431-488) gibi üç ana bölümden oluşan eser, “Bibliyografya”(491), “Ekler”(555) ve “Dizin” (647) ile son bulmaktadır.

İslam medeniyetinin oluşumunun başlangıcında sözlü ve yazılı olmak üzere iki türlü kitap kültürü vardır: Yazılı kitap; rulo, kodeks, yaprak ve cüz (forma) olarak tasnif edilmiştir. Kodeks bugünkü kitap şeklidir. Kutsal kitap yazımında Yahudiler rulo, Hristiyan ve Müslümanlar ise kodeks biçimini tercih etmişlerdir (s.130). Rulo, antik çağda yaygın kitap şekliydi. Yatay ve dikey açılan iki tür rulo şeklinde kitap vardır. Müslümanların kullandıkları rulolar Yahudilerinkinin aksine dikey olarak açılmaktaydı (s. 130).

Bilindiđi üzere İslam medeniyetinin ilk kitabı *Kur'an-ı Kerim*'dir ve her ne kadar vahiy döneminde parça parça yazıya geçirilmiş ise de, sözlü kitaptır. Hafızalarda sözlü olarak yer almıştır. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra yazılı hâle

getirilmiştir. Daha doğrusu, Hz. Ebubekir döneminde derlenip kitap haline getirilmiş ve Hz. Osman zamanında çoğaltılmıştır. Böylece, parşömene yazılmış yaprakların iki kapak arasına konulmasıyla İslam medeniyetinin ilk kodeks şeklindeki kitabı ortaya çıkmış ve Habeşçe menşeli *Mushaf* kelimesiyle adlandırılmıştır (s.35).

İsmail Erünsal'ın, kırkambar mesabesindeki bu devasa eseri her ne kadar Orta Çağ İslam dünyasında kitap ve kütüphaneleri konu ediniyor ise de, içeriği bakımından İslam'ın eğitim ve öğretim tarihine ışık tutan temel referanslardan biridir. Burada daha çok eserin bu yönü üzerinde durulacaktır.

Sözlü kitaplar ezbere dayanan fiziki bir yapısı olmayan eserlerdir. Hicri II./VIII. yüzyıl ortalarına değin İslam toplumunda yaygın kitap, hafızalarda muhafaza edilen ve rivayet yoluyla nakledilen sözlü kitaptır (s.46). Bu sözlü kitap, hadis derlemeleriyle ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in hadislerini nakledebilmek için gerekli olan, bizzat Peygamber'den veya Peygamber'den işitenlerden işitmek şartı vardır ve bunun için hadis ilminde semâ ve kırâat / arz (işitme, duyma ve okuma) metodu ortaya çıkmış, daha sonra bu metod diğer İslami ilimlerin öğrenilmesi ve naklinde de önemli bir unsur hâline gelmiştir (s. 52).

Sözlü kitabın ve aynı zamanda İslam'ın eğitim öğretim metot ve aşamaları olan semâ, kırâat (sözlü anlatım), imla, kitabe (yazılı nakil), icâze (yazılı bir kitabı nakletmeye izin verme), vicâde (bir müellife ait kitabı çoğaltma) ve münâvele (bir âlimin bir eserini başkalarına okutmak için icâzetiyle öğrencisine verilmesi) şeklinde sınıflandırılrsa da, başlangıçtan itibaren bu metotların bazılarının birlikte uygulandığı anlaşılmaktadır.

Orta Çağ İslam dünyasında ilim öğrenmek isteyenlerin çok sayıda semâ meclisine devam etmesi ve böylece birçok kitabın rivayet hakkını alması gerekiyordu (s.58). Semâ, kırâat metoduyla oluşturulan ve bu şekilde okunan eski tarihli yazmaların başında, sonunda ve bazen sayfa kenarlarında yer alan semâ kayıtlarında dersi okutanın, okuyanın, derse devam edip dinleyenlerin isimlerine ve dersin okutulduğu yer ve tarihe rastlanmaktadır. Bu semâ meclisi kayıtları bazen çok daha ince ayrıntıları içermektedir. Mesela, derste uyuyanların, konuşanların, derse geç gelenlerin ve bazı meclisleri kaçıranların isimleri bile kaydedilmiştir (s. 65). Semâ meclislerine âlimler, şeyhler, sultanlar, devlet adamları, tüccarlar, köleler vs. gibi her sınıftan insanların devam ettiği görülmektedir (s. 70).

İsmail Erünsal'ın bu çalışması İslam eğitim öğretim tarihi bakımından çok ilginç ve tartışma yaratacak bilgiler

içermektedir. Mesela, semâ kayıtlarında erkeklerin yanında birçok kadın isminin geçmesi dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber döneminden itibaren kadınlar, öğretim faaliyetlerinde ve hadis rivayetinde önemli rol oynamışlardır. Sonraki yüzyıllarda kadınlar bir yakınlarının refakatinde ilim meclislerine devam etmiş ve okunan kitabın rivayet ve okutma hakkını almıştır. Ebu'l-Hasan Sa'd el-Hayr el-Endülüsi'nin kızları örnek olarak gösterilmiştir (s. 70). Keza, Abdullah b. Muhammed el-Kündüri yayımladığı 300 semâ kaydında 150 kadın ismi tespit etmiştir. Bu kadınların bazıları okuttukları kitabın rivayet ve okutulması için icâzet vermekteydi. Mesela, 16 Ağustos 1345 tarihli bir semâ kaydında Zeynep binti Necmeddin'in Yusuf bin Ahmed'e bir kitabın okutulması için icâzet verdiği belirtiliyor (s. 71). Benzeri birçok kayıt zikredilmiştir. Ayrıca kadınlar camilerde düzenlenen semâ meclislerine katılmışlardır; kendileri de cami ve zaviyelerde semâ meclisi tertip etmişler ve okuttukları eserlerin rivayet ve kırâati için icâzet vermişlerdir. Dınişk'taki Camiü'l-Muzafferiyeye'de semâ meclisi tertip eden ve rivayet icâzeti veren kadınlara ilişkin kayıtlara rastlanmıştır (s.71).

İlk devirlerde birebir küçük gruplarla eğitim ve öğretim faaliyetlerinin mümkün olduğundan semâ ve kırâat metodu denilen bir tür yüz yüze eğitim, öğretim ve anlatımın en yaygın öğretim şekli olduğu bilinmektedir; hâlbuki sonraları imla ve

icâzetin (bir tür uzaktan eğitimin) daha çok uygulandığı görülmektedir (s.51). Okunacak, rivayet edilecek eserlerin çoğalması, İslam coğrafyasının genişlemesi ilim talebi için seyahatin (rihle) külfetli hâle gelmesi böylesi bir uygulamaya geçilmeyi gerektirmiştir.

Rihle (s.44): Bugünkü ifadeyle akademik seyahat, daha sarıh bir ifadeyle eğitim-öğretim ve araştırma amacıyla seyahate çıkma. Sonraları İslam'ın eğitim öğretim sisteminde önemli bir teamül hâline gelen rihle hakkında kitap yazan Hatip el-Bağdadi bu uygulama hakkında bilgi verirken, Hz. Peygamber'in "İlim Çin'de de olsa arayınız" hadisine binaen yaygınlık kazandığını ve daha başlangıçta hadis derlemelerinde başvurulan bir usul olduğunu söyler. Hicri II/VIII. yüzyıldan itibaren ilim tahsilinde önemli hâle gelen rihle III./IX. asırda yaygınlık kazanmıştır (s.45). Rihle, 1970'lere kadar Güneydoğu medreselerinde devam ediyordu. Fakihler daha şöhretli veya belli bir dalda daha yetkin mollalardan ders almak için o bölgedeki medreseler arasında ve kimisi de Kuzey Irak, Suriye ve Mısır'a kadar gider gelirdi.

Semâ, kırâat ve imla gibi metotlar dinî ilimlerle, lügat, şiir, tarih ve ahbarı konu alan eserlerin oluşumunda da uygulanmıştır. Astronomi, kimya, matematik, tıp alanındaki eserlerin tedvininde ise çoğunlukla telif ve tercüme yoluna

gidilmiştir (s.48-49). Bununla beraber dinî ilimler alanında kitap telifindeki geleneksel sözlü ve yazılı nakiller İslam'ın eğitim öğretim metotları olarak önemlerini asırlarca devam ettirmiştir (s.51).

Hicri I/VII. yüzyılda daha ziyade *Kuran* etrafında yoğunlaşan ilmî faaliyetlerde bilgi aktarımı; başta camiler, mescitler olmak üzere muhtelif mekânlarda oluşturulan ders halkalarında konu, Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarından nakledilen rivayetlerdir. Ancak bu yüzyılın sonlarından itibaren hadis ve diğer dinî ilimlerin yanı sıra tarihî ve edebî eserlerin de okutulduğu görülmektedir. Mesela İbn Sa'd'ın (öl. 68/668) anlatımına göre, İbn Abbas, bu meclislerde bir gün fıkıh, bir gün megazi, bir gün şiir ve bir gün de eyyamü'l-arab üzerine ders veriyordu (s. 42). Bu halkaların müdavimleri nakledilen rivayetleri ezberleyerek başkalarına aktarmışlardır. Meşhur bir müellifin kitabını okuyup rivayet etmek hakkını elde etmek gayesiyle bu ders halkalarına başka bilginler de katılıyorlardı. Söz gelimi, dil bilginlerinden Sibeveyh'in (ö. 183/799) devam ettiği Kisâi'nin halkasında Ferra ve İbn Hişam gibi diğer bilginler de varmış (s. 41).

Camilerde tertip edilen meclis ve halkalarda günün farklı saatlerinde farklı dersler okutulmaktaydı. İmam Şafii sabah namazından sonra *Kuran* dersi verir, güneş doğunca ehl-i hadis gelip hadis okutur, güneş yükselince müzakere yapılır, kuşluk

vakti dağılırlarmış; gramer ve şiir okumak isteyenler gün ortasına kadar kalırmış. Bir kitabı okutma veya nakletmek için bu ders halkalarına uzun süre devam etmek gerekiyormuş (s.43). Halkaların büyüklüğünün okutulan ders ve dersi okutan âlimin şöhretiyle orantılı olduğu anlaşılmaktadır; mesela hadis okutulan halkalar fıkıh ve gramer gibi ders halkalarından daha kalabalık imiş (s.44).

III/IX. yüzyılın sonlarına değin cami ve mescitler İslam'ın en mühim eğitim öğretim mekânıydı; önceleri hadis sonraları diğer dinî ilimler bu mekânlarda oluşturulan ders halkalarında öğretiliyordu (s.52).

V/XI. yüzyıldan itibaren medrese sistemi yaygınlaşmış ise de bu ilim meclisleri ve ders halkaları varlıklarını devam ettirmişlerdir (s. 41). Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına değin başta İstanbul'daki selatin camilerinde olmak üzere bu ders halkaları devam ediyordu. Özel mekânlarda ve mescitlerde yapılan halkalar genelde ders veren âlimin adıyla anılmaktaydı. Cumhuriyet döneminde güneydoğuda varlıklarını sürdüren medreselerde bu gelenek devam ediyordu ve her medrese, ders veren mollanın adıyla nitelendiriliyordu.

Konaklarda, evlerde özel ders verildiğine dair hatırat türünde birçok kayıt vardır. Söz gelimi 1960'larda sabah namazından sonra kadim usul üzere evinde Arapça okutan bir âlimin derslerine devlet bakanı iken devam ettiğini Adnan Erzi

anlatırdı. Keza Gölpınarlı'nın da aynı geleneği evinde sürdürdüğünü biliyoruz. Dahası Batı felsefesini ve kültürünü tüm yaşamında içselleştiren Nusret Hızır bile emekli olduktan sonra kendi evinde mantık ve felsefe dersleri verdi” (Öner, 2000).

Yazar, Orta Çağ İslam dünyasında yazılı kitabın gecikmesini, Arap yazısının o devirde yeterince gelişmemiş olması ve yazılan metinlerin tahrifat ve yanlış anlaşılması endişesi ile izah etmiştir (s.20). Hâlbuki İslam öncesi dönemde, aynı Arap yazısıyla şiirler yazılıp Kâbe'nin duvarına asılırdı (Muallakat-ı Seb'a). Ayrıca, İslam dünyasında yazılı kitabın ortaya çıkışından ve yaygınlaşmasından çok sonraki kitapların yazısının bile noktasız olduğu görülmektedir. Bu nedenle İsmail Erünsal'ın yorumuna katılmakta tereddüt doğabilir. Bu gecikmeyi kâğıdın İslam dünyasına henüz girmemiş olmasından aramak daha doğru olur, düşüncesindeyim. Nitekim yazarın da belirttiği gibi kâğıdın İslam dünyasına girişi Hicri II/VIII. asırdır (s. 22).

Doğrusu, İslam dünyasında yazılı kitabın ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasında en önemli başlangıç; Fergana İhşidi ile Taşkent Meliki arasındaki Hicri 133/751'deki savaşta, Eba Müslim-i Horasanî'nin emriyle yardıma gelen Abbasi kuvvetlerine esir düşen Çinlilerden kâğıt yapımının

öğrenilmesi ve kâğıdın kısa sürede İslam dünyasında imal edilmesi olmuştur.

III/IX. asır, sözlü kitaptan yazılı kitaba geçişin dönüm noktası kabul edilir. *Kur'an-ı Kerim*'in anlaşılması konusundaki ilk telif faaliyetleri neticesinde, hadis, tefsir ilmi doğmuştur. Hz. Peygamber'in hadisleri derlenerek hadis kitapları ortaya çıkmış ve *Kuran-ı Kerim*'in doğru okunması ve anlaşılması için yapılan çalışmalar da Arap gramerinin temellerinin atılmasında önemli bir aşama olmuştur (s. 119).

Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra hayatını, görüşlerini, sözlerini konu alan siyer, meğazi ve hadis kitaplarının telif edilmeye başlandığı görülmektedir. Hadisleri nakleden râvilerin güvenilirlik derecelerini tespit için yapılan çalışmalar (cerh ve ta'dil) İslam âleminde biyografi yazımını (tabakat kitapları) ortaya çıkarmış ve bir gelenek hâline getirmiştir (s. 120).

Eserde, “Kâğıdın İslam Dünyasına Girişi ve Telif ve Tercüme Döneminin Başlaması” (s.116), “Kitabın Muhteva Özellikleri” (159), “Yazmalarda Görülen Kayıtlar” (173), “Yazı ve Yazı Malzemeleri” (216) başlıkları altında, yazma eserlerde rastladığımız ve anlamlandıramadığımız birçok özellik ve kayıtlara ilişkin çok ilginç ve detaylı bilgiler vardır.

“Tenkitli Metin Neşri, Yazmaların Güvenirlik Derecelerine Göre Sınıflandırılmaları” (s. 285-315) başlığı altında verilen bilgiler; bugün üniversitelerin tarih, edebiyat, ilahiyat gibi alanlarında yapılan tarihsel metin neşri çalışmalarında uygulanan çağdaş metin tenkidi anlayışının İslam âlimleri tarafından tatbik edildiğini göstermesi gerçekten şaşırtıcıdır. Ancak bu anlayış, bu zihniyet İslam dünyasında nasıl kesintiye uğradı ve Batı’da nasıl ortaya çıktı? Kitapta bu soruya yanıt bulunmamaktadır.

“Kitapların Çoğaltılması” (s.315-321). Orta Çağ İslam dünyasında kitaplar; öğrenciler, müstemliler, verrâk denilen kâğıt, kitap ve cilt işi ve kitap neşriyle uğraşanlar ile kitap kopya eden müstensihler tarafından çoğaltılmıştır. Hicri I/VII. asrın son çeyreğinde Medine’de *Kur’an* istinsah edenlerin “ashabu’l-mesâhifin” bulunduğu bir bölge varmış; II/VIII. yüzyılın başlarından itibaren de diğer şehirlere yayılmış. İcâzet izniyle kitabın kopya edilmesi hakkı, müellifin eser üzerindeki haklarını bir dereceye kadar muhafaza etmektedir (s. 317). Geçim sıkıntısı çektiği için kitap istinsah eden bir fakih, kendisinden istinsah edilmesi istenilen kitabı üçe ayırıyor, hanımını ve kızını ile müştereken yazıyorlarmış (s.320). Çok seri hâlde kitap istinsah edenler varmış, mesela Hanefi mezhebine ait fıkıh kitaplarından *Kuduri*’yi bir gecede istinsah eden bir müstensihin, bir sayfaya bir defa bakıp kopya ettiği rivayet

edilmiştir (s.320). Ebu Zekerya Yahya b. Adi'nin (ö.364/975) Hristiyan olduğu hâlde tefsir ve kelam kitaplarını istinsah edip sattığını İbn-i Nedim haber vermektedir (s.321).

“Orta Çağ İslam Dünyasında Kütüphaneler” (s. 323-430) başlığı altında İslam dünyasında kütüphanelerin tarihî gelişimine yer verilmiş, akabinde Emeviler, Abbasiler, Endülüs, Kuzey Afrika, Fatimiler, Eyyûbiler, Zengiler, Memlükler, Samaniler, Gazneliler, Harzemşahlar, İlhanlılar, Timurlular, Selçuklular ve en nihayet Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphane personeli, koleksiyonları, kütüphanelerden yararlanma, ödünç verme üzerinde durulmuştur.

Kitabın son kısmını oluşturan “Orta Çağ İslam Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları” (s.431-490) bölümünde, Bağdat, Kahire, Mekke, Şam, Buhara, Semerkant, Halep, Kûfe, Bursa gibi İslam şehirlerindeki kitapçı çarşıları, dükkânları kitap müzayedeleri ele alınmıştır.

Sonuç olarak, yazarın Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphaneleri konu alan bu eseri, sadece kütüphanecilere ve kitap meraklılarına yönelik bir çalışma değildir; Müslüman toplumların eğitim öğretim tarihi bakımından da daha önce gözden kaçan çok önemli yeni bilgiler ihtiva eden uzun emek mahsulü bir araştırma olduğu görülmektedir.

Bu tanıtım yazısında daha çok kitabın bu yönü üzerinde durulmuştur. Bu kitabın Arapça ve Farsçaya tercümesinin İslam dünyasının kendisini tanıması açısından gerekli olduğunu düşünüyorum.

Kaynakça

- Erünsal, İ. E. (2018). *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öner, N. (2000). Prof. Nusret Hızır, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl. 3, S. 12, Ankara.